

«Спритник із острівця»

Євген Шморгун

Сірий осінній день обіцяв стати першим днем його волі.

Дощ монотонно шелестів по очеретяному дахові, але не наганяв смутку. З вузького волокового віконця таким привабливим здавалося широке плесо Ікни, де час від часу виляскували щуки, ганяючись за дріб'язком. І навіть фортечний мур, що здіймався одразу ж за річкою, виростаючи просто з води, сьогодні був ніби не таким уже й похмурим та грізним.

Умитий, причесаний, у цілій, майже новій сорочці, яку з такої нагоди великодушно подарував йому княжий риболов Денис, скритник Максим почувався мов на Великдень. Вартовий гайдук, спостерігши, як у нього на очах перемінився скритник, якого він завжди звик бачити закіптюженим, нечупарним, у подертій одежині, навіть значуще підморгнув:

— А ти чолов'яга ще ото!

Не зрозуміти було тільки, чи то гайдук радіє з того, що роки ув'язнення так і не dokonали скритника, а чи то йому жаль, що цього не сталося.

"Чолов'ягою ого!" Максим був колись. Про це йому казали всі, з ким стрічався. Добрі люди радили не раз: "Кинь ти, Максиме, своє аптекарство та рушай на Січ. Козарлюга з тебе неабиякий вийде".

І мабуть-таки, не знічев'я радили. Але він глухий був до тих порад. Бо відтоді, як відкрив йому небіжчик батько світ аптекарства, для нього нічого іншого вже й не існувало. Дні і ночі просиджував над книгами, над склянками й горщиками, в яких варилося, булькало, парувало всіляке розмаїття. Здебільшого це готувалися навіть і не ліки, а щось таке собі, чому й назву важко було підібрати. Максим просто прагнув доскіпатися, а що з того вийде, якщо змішати оте з тим або сип'ятити оте з сим.

Ні, він був таки добрим аптекарем. Бо йшли до нього не тільки з сіл і з Забрами, а й, траплялося, дубенські міські пихачі завертали. Певно, останні й спричинилися до того, що його аптекарська стежка стала впоперек і мало не привела Максима до загибелі. Міський аптекар Леон, зобачивши в Максимові неабиякого конкурента, розпустив плітки, що той знається з нечистим і з його допомогою може навіть добувати золото із звичайного піску. Двічі підіслані кимось розбишаки грабували Максимову аптеку, а на третій раз і зовсім спалили її. Поткнувся Максим по допомогу, щоб відновити свою справу, а міські власті йому в одвіт: для того, хто знається з нечистою силою, немає місця не тільки в Дубні, а й на Забрамі. Що було робити? А тут якраз ще кілька сіром нагодилося, княжих холопів, яких управитель з наглядачами довели до відчаю. Згуртувалися, та й потайки шугнули на Запоріжжя — може, шаблями вдасться здобути кращу долю.

Однак не поталанило втікачам: на півдорозі їх перехопили гайдуки якогось пана Фіялковського. Та закували в ланцюги, та від пана до пана — допровадили назад до Дубна, до страшного Владислава Домініка Заславського. А той саме був у крайній люті, бо недавно мав виправу із запорожцями і ті добре почухрали його надвірне військо. От Заславський без будь-якого суду звелів прилюдно розіп'яти втікачів на хрестах вздовж кременецького шляху, щоб тим самим відбити в інших лайдаків охоту до втечі. Живим залишив тільки аптекаря Максима. Зовсім не од жалю залишив, і не тому, що Максим не був його холопом, — хтось із прихвоснів Заславського шепнув князеві, що цей вчений варнак володіє таємницею, як із будь-якої речовини добувати золото. Такий чоловік Заславському був потрібен, ще й вельми. Такий і самому королеві знадобився б. Правда, князь не зовсім йняв тому віри, та все ж...

Заславський так і запитав аптекаря:

— Зможеш перетворити в золото, скажімо, шматок міді чи олова?

Максим, який щойно своїми очима бачив, як розпинали його побратимів-утікачів і вже сам було змирився з неминучістю власної мученицької смерті, враз захопився за цю останню соломинку. Відповів ухильно, але значуще:

— Якщо рідку воду можна перетворити в летюче повітря і в твердий лід, то, певне, можна перетворювати і тверде у тверде. На все ВОЛЯ ГОСПОДНЯ.

— Ти хотів сказати, воля диявола?

— Я сказав: воля господня, княже.

— Нехай, мені все одно... Добудеш золото — буде тобі ще й від мене воля. Скільки просиш на це часу — тиждень, місяць?

Максим розумів, що добути золото з міді чи з якогось іншого металу він навряд чи зуміє. Бо вже й сам не раз пробував цього добитися, та все марно, тільки даремно час згаяв. Але зараз йому саме й треба було виграти час. Виграти час, а там буде видно, як воно ще повернеться. Тому, витримавши паузу — якраз таку, яка здалася йому найбільш переконливою, мовив:

— Роки, князю.

— Що?! — нсвдоволено зламав брову Заславський.

Максим зібрав усю силу волі і не видав себе. Повторив спокійно, з гідністю:

— Роки, князю.

А по хвилі так само спокійно додав:

— Досі, князю, жоден земний владика ще не може похвалитися секретом такого перетворення.

Останнє здалося князеві вагомим аргументом. До того ж полоскотало його самолюбство: виходить, він, Заславський, може стати першим на світі володарем таїни перетворення якоїсь малоцінної речовини в золото! О, для такої гри варто запалювати свічі.

— Тільки щоб без хитрування! — погрозив аптекареві. — Якщо довідаюся, що лайдакуєш і даремно марнуєш час — то вмирати тобі навіть не на хресті, як твоїм друзкам, а наткнутим на палю. І то стирчатимеш, поки ворон костей не обклює!

Аптекарь мовчав. Розумів, що тепер кожне його слово могло тільки пригасити живчик надії на врятування.

А грізний вельможа grimotів. І хоча звертався він безпосередньо до Максима, але то вже було скоріше розпорядження своїм служкам, ніж повеління аптекареві:

— Я дам тобі змогу працювати. І матимеш ти для роботи все, що забажаєш. Але твоя робітня стане віднині і твоїм домом, і в'язницею. Залишити її ти зможеш тільки тоді, як я дозволю особисто. А звернутися до себе дозволяю лише в одному-єдиному випадку: коли здобудеш щось важливе і зможеш мені його показати.

Максимова в'язниця виявилася всього за якусь сотню метрів від князівського замку. Вірніше, то була й не в'язниця — звичайна дерев'яна хата з волоковими віконцями та під очеретяним дахом. Зате стояла вона на острівці посеред Ікви — повноводої річки, що вигнулася дугою біля замку. На цьому острівці, крім куреника княжого риболова Демида і крихітної вартівні, не було більше нічого. З міщан сюди ніхто ніколи не наважувався поткнутися — як осмілишся, коли тут гайдуки пантрують удень і вночі! Треба бути зовсім без клепки, щоб потикатися, коли князь перед замком заборонив навіть на човні пропливати.

Отож у ту хату йому доставили стільки всілякого причандалля, що він у своїй аптеці колись і третини того всього не мав. Почав Максим мудрувати біля склянок та горнят. А що ж будеш робити? Знав, якщо й випадє нагода втекти звідси, то не так скоро. А щоб дотягти до того "не так скоро", потрібно було трудитися. Бо вартові гайдуки не просто пильнують за ним, а й щодня доповідають кому слід про те, працює аптекар сумлінно чи тільки вдає, що трудиться, аби не опинитися на палі.

Але нуртувала в ньому жилка хіміка-дослідника. Можливо, він був одним з найбільших хіміків свого часу. І багато дослідів проводив з цікавістю, навіть захоплено. Робота стала для нього всім: вона скрашувала дні і місяці ув'язнення, спонукала не дуже помічати скупий харч, глуху самоту, тижнями замкнені двері хатини.

Час від часу він замовляв для дослідів те чи інше: сірку, свинець, живицю, крейду, бурштин, віск, селітру. І жодного разу не попросив крайця хліба чи ще чогось їстівного.

Вартові звикли до скритника, якого їм було доручено пильнувати і який своєю поведінкою не завдавав їм аніякісінької мороки. Отож згодом все менше й менше додивлялися, коли він заговорював із риболовом Демидом чи просто цілу годину стовбичив при волоковому віконці, ковзаючи задумливим поглядом по річковій гладіні.

А в Максимовій душі жевріла надія про волю. В'язень чекав слушного часу, щоб втекти з острівця. І може, дочекався б. Та тут трапилася ота, здавалося б, непримітна подія, яка змінила скритникові усі плани.

Сталося ось що. Риболов Демид якимось привіз із собою на острівець кілька буряків, маючи намір зварити собі в куренику борщу на обід. Але щось там йому не випало, а наступного дня його знов кудись погукали. Словом, буряки лежали та й в'янули. Були б вони викинуті, як непотріб. Але тут їх запримітив Максим і попросив дати буряки йому. А через якийсь час скритник почувався на сьомому небі: йому пощастило виділити із бурякових коренів... цукор! Точнісінько такий же цукор, як той, що його привозили заморські купці і за який правили шалені гроші. Щоб не сумніватися у своєму відкритті, Максим навіть замовив через вартових, аби йому прислали дрібочку справжнього заморського цукру для порівняння. Ретельне дослідження підтвердило, що дорогі заморські солодощі нічим не відрізняються від добутих ним, Максимом, із звичайного буряка.

Отут і засвітилася для скритника обіцяна йому воля! Адже він розумів значення свого відкриття.

Через вартового гайдука попросив негайно сповістити князя, що має сказати йому щось вельми важливе.

Сірий осінній ранок обіцяв стати першим днем його волі.

Заславський не забарився. Високоносий човен із двома гребцями вмить доправив князя до острівця, де вартові гайдуки лозинами вигнулися перед ним у догідливості.

— Ну, показуй! — звелів князь Максимові.

Аптекарь підвів його до столу:

— Ось!

На незастеленому столі лежали дві грудочки цукру.

Заславський зиркнув на стіл, на Максима, потім знову на стіл. Нетерпляче стенив плечем:

— Гадаю, ти мене покликав не для того, щоб показати оці дрібочки цукру?

— Саме для того.

— Що?!

Максим, вдаючи, що не помічає його роздратування, пояснює спокійно:

— У цих двох грудках цукор цілком однаковий, в усьому однаковий. Тим часом ось цей цукор — привезений з-за моря, його приніс сюди вартівник на моє прохання. А ось цей — виготовив я із звичайнісіньких буряків, з яких щодня борщ варять...

Заславський перервав його:

— Ми, здається, домовлялися про золото.

— Я відкрив простий спосіб добування цукру, а це не менш важливо. Вам відтепер не треба буде купувати цукор у прийшлих купців, адже буряків на тутешніх землях можна сіяти скільки завгодно. А моїм способом можна виготовляти цукру стільки, що він стане в кожній хаті звичайним, як хліб... Ну й в одночас прибуток від цього буде, як же — це те ж саме золото.

Обличчя Заславського набрякло кров'ю:

— Я князь, а не купець! І не мені бабратися в якихось буряках, коли в мене стаєє золота і на заморський цукор.

— Але ж це буде благом для всіх людей землі нашої! Це ж...

Проте пихатий князь уже подався до дверей. Що йому благо людей, з якими живе на одній землі! Бракувало, щоб ще від турботи про інших у нього боліла голова. Досить того, що вона болить від гультіпак, яких збурих Хмельницький. Он завтра йому, Владиславу Домініку Заславському, вести проти них військо.

А Максим стояв біля столу, де лежали дві дрібочки цукру, і з надією чекав, що князь таки зрозуміє...

...Мине понад сто осеней, і в 1747 році німецький вчений-хімік Маркграф повідомить світ про те, що він у коренях буряків відкрив точно такий же цукор, який одержували із цукрової тростини. Але і це відкриття теж далеко не одразу прислужилося для блага людей. І лише у 1799 році учень і послідовник Маркграфа хімік Ахард побудує малюсіньке підприємство і вперше одержить три центнери бурякового цукру...

...Максим чекав, що князь таки зрозуміє його і повернеться. Але той не повернувся. Сідаючи в човен, кинув старшому варти:

— Халупу спалити!

— Як? — оторопів старший гайдук.

— Вогнем! Зараз! І то разом з отим бидлом!..

Коли човен з князем Заславським підпливав до замку, над острівцем на місці скритникової робітні-в'язниці круто звився вгору вогненний ожеред. Очеретяний дах палахкотів, аж гуготів, ніби й зовсім перед цим не мок під дощем.

Сірий осінній день став останнім днем аптекаря Максима.